

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

ХУДОЖНИК

Повісті

Художник
О. М. Заспанченко

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»

ЗМІСТ

ПОВІСТІ

Наймичка. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	5
Варнак. Переклад Б. Антоненка-Давидовича	66
Музика. Переклад М. Шумила	96
Близнята. Переклад Л. Смілянського	156
Художник. Переклад О. Кундзіча	264
ШЕВЧЕНКО-ПОВІСТЯР. Післямова Б. Кирилюка	349
ПРИМІТКИ	358

Библиотека художественных
произведений для молодежи «Джерело»

Тарас Григорович Шевченко

ХУДОЖНИК Повести

Перевод с русского
*Бориса Дмитриевича Антоненко-Давидовича,
Никиты Михеевича Шумило,
Леонида Ивановича Смилянського,
Алексея Леонардовича Кундзіча*

Киев. Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Художник *О. М. Заспанченко*
Редактор *В. Р. Лихогруд*
Художній редактор *О. М. Косла*
Технічний редактор *С. Г. Орлова*
Коректори *І. А. Бондаренко, І. К. Парфілова*

ІВ № 2055

Здано на виробництво 22.03.85. Підписано до друку 14.06.85. Формат 84×108 1/32. Папір друк. № 1. Гарнітура звич. нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,74. Умовн. фарбовідб. 23,94. Обл.-вид. арк. 22,7+0,4 нак. Тираж 65 000 пр. Зам. 5—120. Ціна. 2 крб. 10 н. Орден «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Адреса видавництва і поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.

ВАРНАК

Є в нашому величезному православному царстві російському невеликий благодатний край, такий невеликий, що на ньому могли б поміститися принаймні чотири німецькі царства та ще й Франція на додачу. А живуть у цьому невеликому краю різномовні народи і, між іншим, народ російський — самий що не є православний. І оцеї народ російський не оре й не сіє нічогосінько, окрім динь та кавунів; а хліб їсть білий, пшеничний, що зветься по-їхньому калаці, і оспівує свою славетну річку, називаючи її годовальницею своєю, золотим дном з берегами срібними.

Сумно, коли бачиш бруд і злидні на землі убогій, неродючій, де чоловік бореться з невдячним ґрунтом і падає, нарешті, знемігшись од тяжкої праці та злиднів. Сумно! неказавно сумно!

А як же воно бачити ті ж самі огидні злидні в країні, де тече молоко й мед, як, приміром, у цьому благодатному краю? Гидко! А ще гидкіше, коли натрапляєш поміж отими ледачими злиднями на достаток і при ньому — на жахливий бруд і темноту!

А в країні тій благословенній таке трапляється не те що зрідка, а навіть дуже часто.

Які ж можуть бути причини злиднів у краю, де тече молоко й мед?

Про се поважне політико-економічне питання я напишу колись на дозвіллі побутово-історичний роман на чотири томи, в якому постараюся змалювати з мікроскопічними подробицями норови, звичаї та історію сього архіправославного народу.

А поки визріє в моїй великорозумній голові той знаменитий роман, я розповім вам ось що.

Є в отій благодатній країні, і то неглибоко під землею, величезний шар солі, а на тому шарі побудовано невеличку фортецю, що її простий люд називає Соляною Защитою¹.

Якось обставини змусили мене побувати в цій Соляній Защиті.

В першу неділю мого перебування там побачив я в церкві діда, зовсім сивого, та ще досить свіжого і з незвичайно виразним і благородним видом.

Він правив у церкві за дяка, ставив свічки перед образами, об'ясняв свічки, гасив ті, що догоріли, і при кінці служби ходив з карнавкою замість титара.

Його величаву постать вразила мене. Височенний на зріст, сива та довга хвиляста борода, таке ж сиве густе курчяве волосся, темні густі брови. Лице доладне, чисте, на щоках легкий рум'янець, як у парубка. Одне слово, він міг би бути прекрасною моделлю на Мойсея-боговидця² або ж на гомерівського Нестора³.

Я був зачарований симпатичною старечою красою цього поважного мужа і, виходячи з церкви, спитав кульгавого інваліда, хто такий отой поважний дід, що об'ясняв свічки перед образами.

Інвалід одповів мені доволі лаконічно:

— Це, добродію, колишній варнак*, а тепер тутешній поселенець. Дуже доброї душі чоловік.

Після цієї відповіді я спинився коло церкви й проводив очима старого діда, що так зацікавив мене. І чим більше дивився я на нього, тим менше здавався він мені схожим на варнака.

Однак же інвалід не міг сказати такого слова дарма!

Я пригадав собі, що колись тут копали арештанти сіль і що багато хто з них, одбувши свій тяжкий строк, мусив тут же й поселитися, який у кого норів.

Та невже ж отаке благородне лице могло бути в злочинця?

І я надумав довідатися докладніше про минуле життя того чудового з виду старого.

За тиждень я вже знав, що він справді тутешній поселенець і чоловік випробуваної чесності, хоч і не заможний, та й не убогий, живе у власній хаті, і хоч вона невелика, однак живе у ній він так, що дай боже і в палатах так жити: чепурно, статечно й чесно.

Мас він у себе чоловік з десять робітників, і хоч вони киргизи, та дай боже, щоб і росіяни так рили, як ці напівдикуни.

А ще довідався, що на той рік його неодмінно виберуть на титара за його чесноти. І таке інше.

Я вирішив познайомитися з ним особисто й при нагоді довідатися більше про його минуле життя, а якщо знайду в ньому щось моральне, повчальне чи принаймні цікаве, то сплишу все це та й оддам до друку заради повчання або ж розваги.

* Варнак — таврований каторжник.

Чи траплялося вам зустрічати діда такого поважного і благородного з себе, що мимоволі скинеш шапку і вклонишся йому?

Зо мною таке часто траплялося.

Якось зустрів я того діда, коли він ішов з вечерні, і мимоволі вклонився йому. Він одповів мені чемним поклоном і спитав:

— Ви, здається, не тутешній? Я вас не зустрічав тут перше.

— Ви не помилилися. Я справді недавно приїхав на вашу Защиту.

— А дозвольте спитати, чи здалека?

Я назвав йому свою батьківщину.

Дід, тремтячи, подав мені руку, і я мало не поцілував її.

— Ви земляк мій! — сказав він сумно. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну батьківщину?

— Не більше як рік, — одповів я.

— Який ви щасливий! Ви так недавно ще бачили наш богом благословенний край! А я ось уже більш як тридцять літ не бачив його! Що то воно там тепер діється?

І в діда навернулися сльози.

— Якщо матимете час, — сказав він, — то не погордуйте, провідайте мене, нехай хоч подивлюся на вас, на земляка свого! Будьте ж ласкаві й добрі, не відмовте мені!

Я, звісно, зрадив такому запрошенню.

За кілька хвилин ми підійшли до невеличкої біленької хатини під солом'яною покрівлею, і ця хатина нагадала мені Україну.

Коло воріт зустріла нас літня молодиця в українському вбранні й повітала з добрим вечором.

— Добрий вечір, Мотре! Прошу ласкаво до нашої господи, — сказав дід, звертаючись до мене. — Тут, бачте, недалеко живуть земляки наші, курські та харківські, отож я і взяв собі за робітницю землячку, — воно все ж якось лучче.

Кажучи це, він повів мене в хату.

Хата всередині, як і зокола, нагадувала Україну. Стіни помазані білою, а діл жовтою глиною і по ньому натрушено пахучої трави. Попід стінами чисті широкі дубові лави. А перед образом скорбящої божої матері жевріла лампадка і стояв аналой, накритий чистим білим, з широкими торочками рушником. На аналої лежала книжка, з виду наче псалтир *in quarto* *.

— Прошу сідати, дорогий мій гостю!

Я сів і почав уважно розглядати кімнату або, краще сказати, любоватися нею.

Скрізь і на всьому знати було лад доброго господаря і дбайливості господині, все було чисте й принадне. Вузька та довга груба замість перегородки поділяла хату на дві половини. Груба прикрашена візерунками, що їх виліпив домашній художник. (Такі груби можна бачити на Волині та на Поділлі). На покуті перед образами стояв стіл, застелений бухарським килимом, а поверх нього білою скатерткою. На столі лежав житній хліб, накритий до половини білим тонким рушником, вишитим різнобарвними шовками; коло хліба стояла фарфорова солянка з білою, як рафінад, сіллю, і тут же, на другому кінці столу, лежала велика книжка, ніби Четьї Мінеї⁴, в червоних сап'янових палітурках, з тиснутими золотом прикрасами, що вже почорніли від часу. Це була, як я згодом довідався, біблія — прегарне київське видання 1743 року з пишномовною присвятою гетьманові Розумовському⁵ (видання вельми рідкісне). На стіні між вікнами висів у позолоченій рамці естамп, що його вигравірував Міллер з картини Доменікіно Цампієрі⁶, де зображено Іоанна Богослова. Коло дверей у кутку стояла патериця з степового дерева джигілу. І тут же коло патериці на гвіздку висіли кайдани.

Дід тим часом порався надворі і вернувся в хату саме тоді, коли я дивився на кайдани.

— Що, земляче, любуєшся моїм трофеем? Тяжкий трофей! Я здобув його довголітнім злочинством і приніс його сюди на ногах своїх аж із самого Житомира. Тут носив я його двадцять літ і тепер ще караюся ним, і каратимуся, і сповідагиму йому гріхи свої до самої смерті.

Все це було сказано таким журливим, краючим душу голосом, що я не міг вимовити й слова на втіху бідолашньому дідусеві й сидів мовчки, аж поки він сам не озвався.

— Прости мені, старому грішникові, земляче, що я збентежив твою душу своїми нечистими споминами! Що робити? Проти волі рветься язик! Я держу в себе цю прокляту ознаку людського приниження, аби карати власну душу. Та покиньмо минуле, а побалакаймо краще про щось інше. Розкажи мені, друже мій, що-небудь про нашу прекрасну Волинь та Поділлі!

Але я зовсім не міг ні про що говорити й незабаром попроцався з ним.

Він не задержував мене, тільки просив провідувати його, коли буде час.

Час у мене був, і я навідувався до нього мало не щодня, і часто ми з ним забалакувалися до півночі. І щоразу я зна-

* *In quarto* — в четверту частину аркуша.

ходив у ньому нові чесноти, нові достоїнності. Він був освічений, як будь-який тогочасний аристократ, хіба тільки з тою одміною, що любив читати, а надто італійських поетів — Боккаччіо, Аріосто, Тасса⁷. А «Божественну комедію»⁸ він напам'ять читав.

— Давно вже я нічого не читаю, — сказав він якось мені, — окрім цієї божественної книжки! Та й навіщо тепер читати? Було колись, читав, кохався в чудових витворах прекрасного мистецтва! Тепер годі вже, постарів, зашкаруб і вже нічому не можу співчувати, як то колись бувало! Та й, правду мовити, до чого призвело мене читання? О мистецте, молоде співчуття! Що я зробив з нього? Або, краще сказати, що люди з нього зробили? Гріх! Та горе без краю!

Якби я не читав нічого, не поривався ні до чого, не таким би я став: був би собі простий хлібороб, добрий чоловік... А теперечки що я?

Щовечора ми з ним ставали дедалі щирішими.

Якось я направив його на думку, щоб він звирив мені своє горе, щоб розповів мені про свої минулі молоді літа.

Він довго наче не хотів мене зрозуміти, йому неприємно, гірко було згадувати своє минуле. І от якось він сказав мені:

— Друже мій! Ти хочеш моєї сповіді? Ти бажаєш знати моє минуле безталанне життя. Тяжко тобі буде слухати, друже мій добрий, бо минуле життя моє повне гріха й беззаконня. А теперішнє, як ти сам бачиш, — неміч та самотність далеко від моєї прекрасної і милої Волині!

Я знаю, що ти слухатимеш мою сердечну сповідь співчутливо і тобі буде гірко слухати її, хоч ти й чужий.

Слухай же, мій благородний друже! Вона мені душу освіжить, моя сумна нелицемерна повість.

І він зітхнув, перекрестився та й почав свою повість з найперших літ свого дитинства.

— На гранітних берегах прекрасної річки Случі, там, де вона, верстов за дев'ять угору від Новограда-Волинського, звившись, неначе гадюка, утворила правильне коло верстви на дві впоперек, і саме в центрі цього кола лежать, оточені дібровою, руїни здоровезних кам'яних палат. Колись це було житло одної значної польської родини, а тепер там живуть сови та кажани.

Це діло моїх проклятих рук! Я напустив туди гаддя та нічного птаства. О! господи, прости мені сей гріх невольний! гріх великий!

На косогорі, спускаючись до самої річки, розкинулося,

утопаючи в садках, велике село з почорнілою від часу дерев'яною, на три бані, церквою.

Такі церкви у нас поляки називають козацькими, мабуть, тому, що більшу частину цих церков на швидку руку побудували за часів унії* козаки, і являють вони собою тип простої, грубої, хлопської, як кажуть ті ж таки поляки, архітектури.

Це село — моя батьківщина! У цьому прекрасному селі я народився на гріх та страждання!

Батька свого я не згадаю; а матір мов у сні бачу, як ото положили її в домовину та понесли на марах на цвинтар.

Вже ледве пам'ятаю, як піп над її тілом прочитав молитву, надруковану на великому білому аркуші червоними та чорними буквами, і, прочитавши, наклав їй лице тією молитвою; потім забили домовину і спустили її в яму. Піп заступом запечатав яму хрест-навхрест і сказав мені кинути жменю землі на домовину моєї матері. Я кинув і пішов за людьми в село.

І ще пам'ятаю, в нашій хаті було багато людей, і всі обідали, тільки не гомоніли, а тихо й скромно: удова, видно, не оставила після себе на багаті поминки.

Під час обіду я грався з дітьми у дворі, а коли по обіді всі розійшлися, то мене й діти покинули, і я зостався сам з моєю загнущаною паличкою-козячкою. Увійшов я в хату. В хаті сусідка наша, теж удова горопашна, прибирала посуд, і вона дала мені шматок пирога, я з'їв його й заснув на материній постелі. Бабуся, поприбиравши в хаті, замкнула її на засув і пішла до себе додому. Цілу ніч я проспав у порожній хаті сам і, прокинувшись уранці, чогось злякався і заплакав.

Плакав я недовго. Незабаром прийшла та старенька сусідка, принесла мені повну миску слив-угорок і забавляла мене.

Бабуся посипала курям пшона, нагодувала сірого kota й рябу собаку, взяла мене й повела до себе додому.

У тієї сусідки-вдови була дочка, старша за мене на кілька літ, вона мене приголубила, нагодувала яблуками, грушами та іншими лакомствами.

Коли я йшов додому, вона завжди мене проводила, а коли я, не знайшовши в хаті матері, починав плакати, вона забавляла мене, кажучи, що мати моя поїхала на ярмарок і привезе мені гостинця — медяного москаля. Це, звичайно, втішало мене.

* Тобто після 1596 року, коли верхівка духовенства України і Білорусії підкорилася папі римському.

Отак помалу-малу став я забувати свою велику втрату, і в цьому допомагала мені прекрасна вдовина дочка.

Я прихилився до неї, мов до рідної сестри, і вона справді заступала мені рідну сестру.

Згодом я думав назвати її матір'ю, та господь не призволив благословити мій намір!

Часто навідувався я до своєї убогої спорожнілої хати! А скажіть, що може бути сумнішого за пустку?

Я їй досі пам'ятаю те страшенно сумне враження, яке тоді огортало мене!

У великий піст, на страсному тижні, піп, обходячи з молитвою село, провідав і мою бідолошну добродійницю і, побачивши мене, узяв до себе, обіцяючи вивести мене в люди.

У попа був син Ясь, мій одноліток, і, не знаю чому, він мені з першого погляду не сподобався.

Мене посадили за буквар разом з Ясем. Мені це було вельми не до шмиги, одначе я вчився добре, а Ясь був тупий. Яся хвалили, а мене називали ледащом і тупаком. Од такої несправедливості мені було кривдно, і я почав тікати від попа до своїх добродійниць, відкіля мене знову приводили до попа, а піп жорстоко карав мене за втечі.

Якось утік я від попа до своїх приятелів і, боячись увійти до них у хату, просидів цілий день у бур'яні під тинном, вижидуючи, чи не вийде сестра з хати; я звав сестрою вдовину дочку. Аж ось вона вийшла, я обізвався до неї і попросив хліба. Вона винесла мені чималий окрасць хліба й шматок сала. Я, плачучи, поцілував її і зник у густому сливняку.

Вдовольнивши голод, я став думати про ночівлю.

Підеш до попа — битимуть, підеш до вдови — вона одведе до попа, і все-таки виб'ють.

Іти в свою пустку почувати — страшно. Отак міркуючи, я помандрував за царину.

А за цариною стояло в полукіпках вижате жито. Не роздумуючи, я пішов до полукіпків, примостився під першим та й заснув непорочним сном.

Вночі прокидаюсь і чую, як десь далеко виють вовки.

І досі не можу я забути того прикрого почуття. То був не страх за життя, а щось змішане з страхом і огидою.

Виття вовків потроху стало затихати, і я, скарлючившись з холоду, вкрився снопом та й знову заснув.

Ранком мене збудив гарапником лановий.

— Ти що тут робиш? — спитав він мене грізно.

— Сплю! — одповів я йому.

— Я тобі дам сплю! Знайшов де спати! Хіба в тебе хати нема?

— Є, дядечку, та тільки пустка, — сказав я йому крізь сльози.

— А батько й мати в тебе є?

— Нема, дядечку, я сирота.

— Ну, коли сирота, то йди за мною!

І він повернув свого коня на плях, вдарив його злегка гарапником та й поїхав. А я пішов босоніж по колючій стерні, і все тіло дрижало в мене з холоду й страху.

«Чи не поведе він мене, — думав я собі, — боронь боже, до попа?» На саму думку про це я хотів тікати од нього в село й сховатися десь у бур'яні, та він раз у раз оглядався на мене і, направляючи свого коня в бік протилежний від села, привів мене на панський двір і віддав до рук управителя, розповівши йому, де і як він мене знайшов.

Управителем був добрий дідок, пан Кошулька. Він звелів пошити мені курточку й шаровари з доморобної пістрі. І я став у нього за покойового козачка. Прожив я в пана Кошульки осінь і зиму. Не набагато лучче було мені в нього, ніж у попа, — одміна тільки та, що не вчили мене письма, а бив і щипав кожний, хто хотів.

Якось весною побачила мене надворі стара графиня (управитель жив з нею в одному дворі, тільки в окремому флігелі), покликкала мене до себе, спитала, як звати, й пішла в свої покої.

Другого дня після цього випадку зняли з мене мірку й почали шити нову одежу — і вже не з пістрі, а з сукна, до того ж сукна тонкого, дорогого, — і чоботи, і шапку, а перше я й так ходив.

Коли все було готове, дали мені чисту сорочку, чого перше теж не бувало.

І коли мене вмили, розчесали, одягли в нову сукняну одежу, тоді сам пан Кошулька надів новий синій фрак з мідними гудзиками та й повів мене в покої графині.

Черговий гайдук доповів про нас графині. Графиня звеліла покликати нас у приймальню. В приймальні ми довго її дожидали, і пан Кошулька не смів сісти на стілець. Я дивувався: в кімнаті так багато стільців, а він не хоче сісти ні на одному з них.

Аж ось графиня вийшла.

Повітала пана Кошулька, легенько кивнувши йому головою, і звеліла покликати панну Магдалену.

За хвилину з бокових дверей вийшла панна Магдалена.

Чарівне, незабутнє видовище!

От наче й тепер її бачу: молода, струнка, прегарна! Її задумливі голубі виразні очі дивилися просто на мене. По мені перебіг якийсь несказанно приємний трепет.

Панна Магдалена була дочкою одного пана, що процицдрив своє добро, була добре вихована, і через те графиня прийняла її до себе за компаньйонку собі та за гувернантку для свого малолітнього сина.

— Ось, любя моя Магдалено,— сказала графиня,— рекомендую тобі компаньйона й лакея моему бідолашньому Болеславу. Візьміть його до себе, нехай вони укупі бавляться у вільний час.

Графиня пішла. А панна Магдалена взяла мене за руку й повела до себе в покої.

В покоях панни Магдалени зустрів мене хлопчик моїх літ, тільки худезний і зеленкуватий; це був граф Болеслав, одинак графині. Він доволі зухвало спитав мене:

— Як тебе звати?

Я тихо одповів йому: «Кирилом».

— Фе, яке хлопське ім'я! Ну, та це нічого, я зватиму тебе Яном. І що, Яне, чи ти вмєш грати в коників?

— Ні, не вмю,— одповів я.

— Ну, так я тебе навчу!

І зараз же взявся вчити мене грати в коників. Хоч я на цій науці знався не гірше за нього, та мені чогось не хотілося бути з ним щирим.

Другого дня вранці, коли граф Болеслав ще спав, панна Магдалена нагодувала мене булкою з гарячим молоком і співчутливо, ніби сестра, спитала мене, хто був мій батько і хто мати. І де вони тепер.

Я розказав їй усе з такими подробицями, що вона поцілувала мене й заплакала.

З того часу вона що день божий поїла мене вранці гарячим молоком і годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю! (Мене всі в домі стали звати Ясем). Ну, Ясю! — сказала вона мені якось вранці.— Чи хочеш ти вчитися письма?

— Я вже вчився в попа,— одповів я,— та якщо ви мене вчитимете, то я знов учитимусь, а якщо не ви, то й не хочу, щоб мене вчили письма.

Вона усміхнулася й мовила:

— Я сама вчитиму тебе,— і подала мені французького букваря.

— Глянь, чи знаєш ти ці букви?

— Ні! Мені в попа показували другого букваря.

— Ну, так я тебе вчитиму по цьому букварю, по ньому легше!

І тут же стала показувати мені нові для мене букви,

На диво їй і на радість, я за один день вивчив усі букви французького алфавіту.

Коли я почав уже добре читати по-французькому, вона взялася вчити мене по-італійському,— ця мова була тоді в моді, і Магдалена любила її.

Я й тут доволі швидко показав себе і незабаром зрівнявся в знанні з графом Болеславом, на неказанну радість панні Магдалені.

Пером земля тобі, прекрасна, добра людино! Ніколи не забуду я твоїх ласкавих, привітних речей! твого щирого співчуття гіркій моїй долі!

Панна Магдалена полюбила мене так, як тільки може любити мати єдине своє дитя.

Пестячи мене, як тільки могла, вона заохочувала мене, щоб я добре вчився.

Вона, бідолашна, й гадки не мала, до чого призведе моя недоречна освіта!

Час минав собі та й минав; я підростав і вчився старанно й успішно.

З графом Болеславом ми ніяк не могли здружитися: у ньому було щось таке, що відштовхувало мене, якась дочасна, зухвала, недитяча пиха. Інколи він виявляв до мене приязнь за те, що, коли ото пустуючи перебере через край, то я всю провину брав на себе, а це мені, звісно, так не миналося.

Через його пустощі про мене пішла слава як про якогось розбишаку; про мою великодушність знала тільки панна Магдалена і за те надіяла мене раз у раз своїми незвичайними ласками.

Графиня була жінка світська, колишні успіхи на ниві світського життя розпестили її, і вона любила бенкети, де, звісно, була першою між провінціалками, читала італійські та французькі новели й більш нічого не робила. Син її хоч і ріс під одним дахом з нею, та вона його бачила раз чи двічі на день, і то мимохідь.

Якось вона помітила, що Болеслав уже хлопчина чималий на зріст і що треба виписати для нього вчителів, бо вона мала намір підготувати його до університету.

Запросили вчителів, почалася наука. Як слуга, я був на лекціях і завчав усе те, що читалося і вбивалося в голову графові.

Я майже завжди готував графа до екзамену, бо він чи не міг, чи не хотів нічого пам'ятати з того, чого його вчили.

Панна Магдалена, як і перше, голубила мене, пестила і розмовляла зо мною не інакше, як італійською мовою. А вечорами, проекзаменувавши мене з того предмета, який я слухав в учбовій кімнаті графа, вона вчила мене грати на фортепіано.

Сама вона — суцзя артистка на цьому інструменті. Час-то було, повчивши мене, вона просиджувала до півночі за фортепіано, виграваючи чудові витвори Бетговена⁹ (вона більше за інших любила цього композитора, що тоді саме виступив у музичному світі).

А я сиджу, було, в куточку й не поворухнуся та все слухаю, аж поки не заплачу, сам не знаючи чого.

Музику я полюбив усім серцем і цю любов завдячую панні Магдалені.

За рік з чимось там ми з нею вже грали на дві руки деякі сонати Моцарта й Бетговена.

Якось графиня застала нас за фортепіано і, дуже недоволема, зауважила вельми справедливо панні Магдалені, що я народився не для музики, а для рала й плуга.

Панна Магдалена відчула всю вагу цього зауваження, обняла мене й гірко заридала.

За нею заплакав і я, не зовсім розуміючи розсудливе зауваження графині.

Граф швидко ріс, а вчився вельми повагом і тупо; не скажеш, щоб він зовсім не мав хисту, ні, в нього був деякий хист, та й він приглушився через недбалість матері.

Графиня раз у раз тішилася успіхами свого любого Болеслава, а успіхи його не йшли далі гармонійного белькотання італійською мовою; вона була у захваті й більше нічого не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готовила його до університету.

Вчителі справно брали утримання й плату і робили своє діло, як наймити або як більша частина вчителів. Щодня читали йому свої лекції або вільним часом розповідали йому про полювання з хортами й такі інші анекдоти.

Одна тільки панна Магдалена, як та мати, піклувалася про його моральну освіту; та недоречні захвати графині стали їй на заваді, і Болеслав уже дуже добре розумів (а може, то і вчителі убгали йому в голову), що він граф, до того ж граф багатий, і що йому не треба ніякого знання й ніяких чеснот. І часто грубими своїми витівками доводив до сліз нашу бідолашну панну Магдалену.

Боляче мені було дивитись на цю благородну, прекрасну людину. В душі я зненавидів Болеслава, і якби не вона, то я давно скрутив би йому в'язи.

Та вона, сердешна, жорстоко ображена, було, приголубить мене й промовить святі слова:

«Любіте і ненавидящих вас».

Я забув вам сказати, друже мій добрий, що графиня була, як то кажуть, ні вдова, ні заміжня.

Чоловік її покинув і жив усе в Італії, швидко циндрячи свій прегарний подільський маєток.

А графиня з сином жила, як вам уже відомо, на Волині й займалася (як вона сама казала) едукацією* свого одиночка.

Отепер скажіть мені, який добрий, моральний приклад міг бачити хлопець у сімейному житті своїх батьків?

Перше він, було, часто питав свою ніжну матінку: чи скоро приїде татусь?

А мати йому на те одповідала, що його татусь ледащо і що коли він приїде, то вона його й на поріг не пустить.

Чи ж добре було синові чути од матері такі от слова!

А втім, у побуті людей багатих такі сімейні чвари не дивина, отож і на молодого графа це не справляло великого враження.

Домашнє виховання графа скінчилося; треба було вибрати відповідний його породі учбовий заклад, куди можна було б послати його викінчувати освіту.

З цієї нагоди справили великий бенкет; а по бенкеті, другого ж дня, запросили гостей на домашній сейм, де раду радили, куди саме послати графа викінчувати освіту.

Перебрали всі ліцеї, всі університети, починаючи з Геттінгенського, і, нарешті, в один голос ввадили послати графа у Вільно, щоб там зробити з нього політикоеконома.

Через місяць після цієї великої події графиня справила ще бучніший бенкет, на якому молодий граф показав себе в мазурці.

За кілька днів після того бенкету граф поїхав у здоровенному берліні до Вільна.

Я відчув себе вільніше: він стояв перепоною поміж мною і панною Магдаленою; при ньому мені не можна було сказати їй простого слова без того, щоб цей лихий хлопець не взяв її, бідолашну, на глузи.

Нарешті він поїхав, і ми zostалися самі, таки справді самі. В усьому домі не було нікого, з ким би можна було отак по-дружньому й так щиро побалакати, як ми з нею балакали.

Стара графиня ледве помічала присутність панни Магдалени в своєму домі. Ця грубіянська неухажливість дуже турбувала дівчину, кілька разів вона збиралася покинути графиню, та де їй, сердешній, було прихилити свою самотню голову?

Вона готова була вийти заміж за будь-якого грубіяна по-сесора, аби тільки спекатися графині.

* Е д у к а ц і я — виховання.

Та грубіяни посесори з убогими дівчатами не женяться, а горопашна Магдалена зовсім нічого не мала, окрім чистого, благородного серця!

Звіряючи мені свої задушевні думки, вона казала, що зостанеться в цьому домі тільки до того часу, поки я не виросту й не буду спроможний сам порядкувати собою; тоді вона поїде у Варшаву або ж у Вільно й стане смиренною кармеліткою*.

Мир твоїй добрій, твоїй праведній душі!

Сумно було мені слухати її щиру сповідь, її непорочні гадки.

Бувало, просидимо за північ, наговоримося, наплачемося й розійдемося до другого вечора майже щасливі.

Частенько свої сумні проекти вона кінчала симфонією Себастьяна Баха¹⁰ на домашньому органі.

Це була свята Цецілія!** І я, затаївши дух, слухав її і молився на неї. То були найчистіші, найщасливіші хвилини мого сумного життя.

Мене засадили в конторі мастку писати. Отут-то я й відчув свою гірку неволю.

Тут я вперше почув слово «кріпак».

Гіркє! прокляте слово! І день той проклятий, коли я почув його вперше!

Та що вдієш! Треба було скоритися долі! Тяжкий настав для мене час!

Одна тільки незабутня панна Магдалена могла втихомирювати й заспокоювати мене. Одній їй завдячую я те, що не наклав на себе грішних рук!

А може, воно й лучче було б? Ні! Хоч яке сумне, хоч яке тяжке наше життя, та ми не маємо права вкорочувати його.

Нехай той відбере його в нас, хто дав нам його.

Я все писав у конторі, а вечорами навідувався до панни Магдалени.

Про що тільки ми з нею не балакали! Про що не мріяли! І всі наші гадки й мрії розвіялися, неначе дим той по ясному небу!

Вона давала мені книжки доброго змісту, які тільки могла знайти в домашній бібліотеці графині, бо мало не вся бібліотека була з романів.

У конторі писарі глузували з мене, називали мене па-

ничем, білоручкою, німцем, бо я читав не російські й не польські книжки.

Якось у жнива послали мене з лановим на лан переписати жниць і полукішки нажатої пшениці.

Проходячи повз жниць, я побачив молодичу, неначе знайому мені, а коло неї, між снопами, прикрита зеленим холодком, спала дівчинка так літ десяти, завітчана польовими квітами; коло неї в затінку тиква з водою і торба з хлібом.

Я довго любувався прегарним личком сонної дитини.

Налубувавшись цією скромною, прекрасною картиною, я спитав майже знайомої мені молодичі, як її наймення, щоб записати у реєстр цю жницю. Вона сказала. Наймення й голос здалися мені занадто знайомими.

Я спитав її, чи вона не Домаха, дочка такої і такої вдови?

Вона одповіла, що це вона й є.

— А це твоя дитина?

Вона одповіла: «Моя!»

Я розпитав її про її життя. Нагадав їй той вечір, коли вона мені, голодному втікачеві, винесла пшаток хліба.

Вона пригадала, пізнала мене й зраділа мені, наче рідному братові. І просила провідати її в старій материній хаті.

Другої ж неділі, після служби, завітав я до неї в знайому мені хату. І з її сумної розповіді довідався я ось про що. Старенька вдова, моя добродійниця, давно вже вмерла, а дочка по смерті матері вийшла заміж. Чоловік незабаром утік на Басарабію, покинувши її саму з маленькою дитиною. Розказала вона мені все це так просто, так зворушливо, як тільки розказують найсумнішу правду.

Просила вона мене остатися в неї обідати, чим бог послав. Я остався; і вона, бідолашна, мало не плакала, що в неї не було й п'ятака на чвертку горілки. Безталанниця!

По всій її хаті видно було убожество і злидні. Та все ж кругом було чисто й охайно. Стара хата була гарно вимазана, хоч і жовтою глиною,— білу глину треба було купити або на хліб вимінати, а за жовтою тільки піти на берег Случі.

Усе хатне убоге начиння чисте й доладне. Сорочка і на вій самій, і на дочці була чиста, біла. Все в неї було так до ладу, що й самі злидні здалися мені не такими огидними, як то я думав.

Попрощавшись з нею, я пішов додому, обіцяючи провідувати її щонеділі.

Дорогою я зайшов у свою стару пустку. Сумне видовище! Вікна вибиті, двері виважені, доріжки заросли бур'яном, а в розваленій печі сова собі звилла гніздо!

* Кармелітка — черниця католицького ордену кармелітів.

** Свята Цецілія — католицька свята, що вважалася покровителькою церковної музики.

Подивився я на цю руїну, і мені стало сумно, я глибоко відчув свою самотність.

Мені спало на думку оселитися в своїй пустці. Та що я робитиму в ній сам? Оженитися хіба? З ким же я оженюся? З селянкою? А як же я житиму з нею?

І, поміркувавши, надумав я оновити свою пустку й оселити в ній мою ново-давню знайому з дочкою. Дівчинці було на той час літ з десять, не більше, а мені було сімнадцять. Думка, виховаю її по-своєму та й одружуся з нею. Подумав, подумав та й пішов я у свою контору.

Дорогою забуяла моя молода уява. Передо мною постало все щастя, вся краса мого майбутнього сімейного життя.

Увечері я звирив свій план панні Магдалені. Вона раділа, плакала, цілувала мої руки, називала мене своїм сином, своїм рідним братом, казала, що я роблю добре християнське діло, захищаючи від злиднів та горя вдову й сироту. Наостанку пообіцяла помагати мені в усьому — і радою, і грошима, і навчити мою майбутню жінку і письма, і музики, й господарювання.

Другого дня я взявся за діло; випросив собі на декілька днів волі, найняв майстрів, і почалося оновлення мого дитячого житла.

До хати замість комори приставив я світлицю; сад обгородив новим частоколом, коло хати оставив місце на квітник; не забув і про хлів для корови та іншої животины; одне слово, влаштував усе, що треба в селянському побуті.

І коли все було готове, пішов я просити свою сусідку на входини.

Заплакала вона, бідолашна, коли я сказав їй, що все це зроблено для неї та для її маленької Марисі.

У неділю по обіді пішли ми з панною Магдаленою провідати їх, і як вона, горопашна, раділа, що й панна не погордувала нею.

Хата моя була недалеко від панського двору, і ми з панною Магдаленою щодня одвідували нашу годованку. Панна Магдалена вчила її читати по-польському, а я по-російському. Мені не хотілося більше нічому вчити її, я все якось не вірив у своє та її щастя.

Швидко летіли мої літа молодії! Швидко виростала Марися, і виростала та й стала красунею, справдешньою волянкою-красунею. Боже мій! Було, дивлюся на неї і ніяк не надивлюся. А коли, було, увечері в садку заспівав вона під гітару нашої тужливо-мелодійної пісні! Я тоді плакав та молився богу! І яка ж вона була розумна-прерозумна! Панна Магдалена, було, не налюбуеться нею, не надивується з її

кмітливості. Я був щасливий, вона мене кохала і, отже, теж була щаслива. Щоденні справи мої теж посувалися вперед. З простого писаря став я конторником, а як умер пан Кошулька, то й управителем маєтків графині.

Умовились, що після різдва Христового ми повинчаємося з Марисею. Панну Магдалену я попросив бути весільною матір'ю, а весільним батьком шановного сусіду нашого — титаря. Все було готове, та не так воно сталося!

Кінчивши університет, бог його святий знає, на якому факультеті, граф, не заїхавши навіть додому, щоб побачитися з старою матір'ю, подався за границю (вдосконалюватися в деяких науках, — принаймні так писав він матері). Звісно, стара графиня дуже зраділа, що син так хвально рветься до науки.

Нижна мати справно посилала йому гроші й у кожному листі просила його, щоб він скоріше вдосконалювався в науках та їхав додому, бо вона вже стара, недалеко вже й до могили, то хоч би подивитися на нього перед смертю.

Та добрий син не зважав на благання старої матері. Вона, бідолашна, все плакала, — вона його нарешті полюбила й не знала, як заманити його до себе; а я, бачачи, що вона весь час тужить і справді недалеко їй до могили, на погибель собі, порадив їй, щоб вона не посилала синові грошей, — тоді він буде змушений приїхати. Стара так і зробила. Через кілька місяців ніжний синок вернувся до матері, а вона вже вмирала.

Вернувся він з-за границі з французом-камердинером та двома бульдогами. А любій мамі своїй привіз бронзовий браслет та анекдот про те, як він убив на дуелі (сам того не знаючи) рідного батька свого, за що стара мати осипала його судорожними поцілунками.

Було то у вересні місяці; мені треба було в подільський маєток графині, щоб вирядити пшеницю в Одесу й самому рушити услід за нею, щоб продати її. І я поїхав.

З Балти до Одеси я їхав поштовими кіньми. Проминув дві станції від Балти, і в степу мене застала ніч. Ніч місячна, ясна, тиха, чарівна! У степу ніщо не шелесне, не зашарудить, не ворухнеться; тільки як проїдеш повз могилу, то тирса на могилі наче ворухнеться, і тобі стає чогось страшно.

О могили, могили, високі могили! Скільки високих, прекрасних ідей переливалося в моїй молодій душі, коли я дивився на вас, темні, німі пам'ятники минулої народної слави і неслави!

Або коли вночі десь далеко-далеко в степу чабан заграє на сопілці свою однотонну сумну мелодію.

Лишенько мені, що не можна переселитися у той чудовий край та послухати на старості літ рідної смутної цісні!

Ото, було, спину я поштаря серед дороги та й слухаю чабана, слухаю, слухаю й не наслухаюся. Мого поштаря, бідолаху, аж дрож проймає від нічної роси та від того, що стоїть на місці, а я сиджу собі на возі та все слухаю, слухаю, аж поки не заплачу.

— Поганяй, поштарю! Поганяй швидше! Карбованець на пиво!— І поштар трухне віжками, махне гарапником, і коні полетіли, дзвіночок завищав, заголосив, і знов серед степу землянка, — це поштова станція.

Мені наче полегшало, та почувати не хочеться, я вимагаю коней і їду далі. На другому перегоні те ж саме, що й на першому, той же самий широкий степ і ті ж самі темні могили. Той же чабан, та ж тужлива пісня і той же чарівний кругловидий місяць!

Приїхав я в Одесу. Діждався чумаків своїх, спродав пшеницю і з торбами дукатів вернувся додому.

А дома лихо, гірке лихо вже дожидало мене!

Ще й тепер, друже мій, ось тепер, на старості літ, після тяжких випробувань, я не можу згадувати про все те байдужно.

Звітуючи перед графинею про свою поїздку до Одеси й віддаючи їй гроші за пшеницю, я помітив, що в другій кімнаті мелькнула Марися в голубій німецькій сукні (звичайно вона носила наше народне вбрання). Мене це влололо в самісіньке серце.

Од графині я побіг додому. Мене стріла заплакана Марисина мати.

— Що сталося? — питаю я.

— Боже ж мій, боже милостивий!

— Та що ж бо сталося?

— Доле моя! Моя проклята доле!

Я довго стояв, нічогісінько не розуміючи. А вона все плакала, проклинала свою долю й цілувала мої ноги. Коли вона прийшла до пам'яті, я спитав її: «Що сталося?» Вона кризь сльози ледве промовила:

— Графиня Марисю твою взяла в покоївки!

— Так що ж, тут ще великої біди нема, я попрошу графиню, щоб одпустила її назад додому.

— Велика-превелика біда! — простогнала вона. — Молодий... молодий граф! Будь він проклятий з усім його родом і кодлом!

— Та що ж таке? Що граф?

— Не питай, не говори зо мною! Йди до нього, нехай він сам тобі про все розповість.

І вона знову стала плакати, рвати на собі коси і, стогнучи, вимовляла ім'я Марисі.

Нарешті я зрозумів, що моя бідолашна Марися стала жертвою паскудного, розбещеного ласолоуба.

Боже мій великий! Чому тоді не вбив мене твій грім святий! Скільки б тоді гріхів обминуло мою грішну душу!

Його воля невідома нам. Інакше мені судилося!

Не тямлячи себе, я побіг у двір. Увійшов у кабінет до графа й побачив, що коло ніг його плаче моя Марися. Я кинувся на нього, і тільки два здоровенні гайдуки врятували його від смерті.

Мене зв'язали, винесли в льох і приставили сторожу.

Не пам'ятаю, чи довго був я зв'язаний. Та коли прийшов до пам'яті, то я відчув, що лежу на соломі в сирому й темному льоху; намацав коло себе відро води й шматок хліба. Але мені ні пити ні їсти не хотілося. Я відчував у всьому тілі кволість, минуле здавалося мені якимось страшним сном.

Через кілька днів сили мої подужчали. Добра панна Магдалена прислала мені потайки чаю й білого хліба. Та сама провідати мене не одважувалася.

Я пробував кілька разів виважити двері і втекти, але знадвору погрожувала мені мотузкою сторожа. Мотузки я не боявся, та от двері були залізні, і силою їх годі було взяти.

Сидів я в льоху, аж поки граф, укравши в матері грошей, знов поїхав за границю.

З льоху мене випустили вночі, і я, мов хижий звір, кинувся за браму. Це було зимою, і я без шапки побіг світ за очі.

Аж ось побачив я в полі вогонь і пішов на нього. То була корчма. Мене проймав холод, і я побіг до корчми.

Зайшов у неї й бачу — за столом сидять два широкоплечі мужики, а перед ними на столі стоїть мідна кварта з горілкою. Я привітався, вони мовчки кивнули мені головами. Я сів за стіл і попросив собі кварту горілки. Жид пізнав мене і, подаючи горілку, з якимось острахом показав мені очима на моїх сусід.

Я випив склянку горілки, потім другу, почастивав сусід, вони не одмовилися.

Завів я з ними мову, спитав, що вони за люди, і вони сказали мені, що були в Одесі на заробітках, а теперечки вертаються додому.

Я відчув, як мені стало солодко від хмелю, й попросив собі ще кварту горілки, а вони попросили дві кварта.

Незабаром вони стали кепкувати з мене, що я не випив

ще й двох кварт горілки, а вже й сп'янів. Я спершу одбу-
вався жартом, а потім пішов з ними на щирість і розказав
їм свою історію з самого дитинства, а наостанку заплакав.
Один з них сказав мені, сміючись:

— Е-е, земляче! Бий лихом об землю, як швець мокрою
халявою об лаву! Сльозами, земляче, нічого не вдієш! Ми
теж, як бачиш, люди убогі, покривджені, затуркані, погра-
бовані. А от, хвалити бога милосердного, пануємо! Та ще й
як пануємо! Ти тільки глянь та подивись! Удар лихом об
землю! Ходім з нами, з нами, вольними козаками, далєбі, не
каятимешся! Ми живемо на волі, весело! Палати наші — зе-
лена діброва! Майдани наші — степ широкий, привільний!
Удень спимо ми в своїх зелених палатах, а вночі гуляємо й
топчемо ногами оксамит і золото! Що ж, товаришу, так?
По руках, чи що?

— Стривай, дайце подумаю,— сказав я.

— А як на мене, земляче, так тут і думати нема чо-
го. Нехай жиди та пани думають, де їм краще ховать оті дук-
ти, що понакрадали в убогих мужиків! Не думай, а виписй
лишень оцієї думи.

І він налив мені склянку горілки. Я випив і подав їм
руку.

— Оце так! Оце по-нашому! А то думати! А що виду-
маєш? Йй-богу, нічого. Чарки горілки, далєбі, не видамаєш!

— Гей, свиняче вухо! — закричав другий. — Давай вина!
Давай меду! Давай пива! Горілки не хочу! Та слухай, сви-
не! Щоб було поросся смажене! Я індіка й півня терпіти
не можу. Чуєш! Живо!

Бідолашний жидок затремтів і пішов з ліхтарем і по-
ставцем у льох.

Ми просиділи за північ. Вони оддячили мені за щирість
щирістю. З їхніх розповідей я довідався, що один з них був
батьком моєї Марисі, який утік на Басарабію. А другий був
теж утеклий кріпак, і промишляють вони з товариством
чесним лицарським промислом, себто розбоек.

Перед світом вони пішли в стодолу спати. Я хоч і ду-
же сп'янів, та заснути не міг. Мене сон не брав через осо-
ружного графа. Я тихенько встав, вийшов із стодоли й по-
дався на село. Підійшов до своєї хати, обійшов її кругом.
Гірко було мені. Подивився я, подивився на хату, маши-
нально викресав вогню й засунув трут у стріху. За хвили-
ну покрівля спалахнула. Я зупинився на вулиці, подивився,
як горить моє добро, і пішов назад у корчму, до своїх но-
вих товаришів.

Почало розвиднятися, коли я підійшов до корчми і побу-
див товаришів. Вони були зовсім тверезі. Я теж був майже

тверезий. Вони випили ще кварту горілки, а я пити не міг.
Взяли торбу з смаженими курми та гусьми, що жид приго-
тував, і мовчки пішли через поле в діброву.

І я пішов за ними. Довго я оглядався на своє рідне се-
ло, його вже не видно було, тільки чути було, як щось там
стугоніло, та видно було заграву од моєї убогої хати.

Ми прийшли на хутір, знайшли там одну стару бабу,
що топчила піч. Товариші мої спитали її:

— Що, не було Марка?

— Не було,— одповіла баба.

— Ну, вари обідати, а ти, приятелю, ляж та одпочинь.

Я ліг та й заснув. Мені снилося розбійницьке кубло.
З переляку я прокинувся й побачив, що я і справді опинив-
ся в розбійницькому кублі.

Минув тільки один місяць, і я став справдешнім роз-
бійником. Правда, я нікого не вбивав, зате безмилосердно
грабував багатих жидів і шляхту, та й усякого, хто про-
їздив у багатому повозі. Начитавшись романів про велико-
душних лицарів-розбійників, я поклав піти за їхнім при-
кладом, себто брати в багатих і роздавати убогим. Так я й
робив.

Минув ще місяць, і мене одностайно обрали за отамана.
Ватага моя швидко більшала, і за чотири місяці в мене бу-
ло вже більш як сотня завзятців; з такою силою я наслідю-
вався, вже не криючись, нападати на панські двори, і не
без успіху, бо селяни зраджували своїх тиранів.

Лицарськими подвигами своїми я здобув любов селян
Поділля й Волині. Слава про мою безкорисливість швидко
розходилась між ними, а ватага моя ще швидше зростала,
так що за півроку в мене вже налічувалося мало не триста
товаришів. Я ніколи не держав своєї армії в одному місці,
бо важко було прохарчувати її, а до того ж треба було
збити з пантелику поліцію, щоб вона не знайшла мене.
Правда, поліції я не дуже боявся, бо селяни любили мене
і в разі небезпеки ховали мене.

Іноді я скупчував свою армію в одному місці не для
того, щоб зробити напад на ворога, а щоб побенкетувати вку-
пі тиждень чи й два. Для цього в мене по лісах були льохи
або забуті давні печери, про які знали тільки мої осавули
та вельми небагато перевірених товаришів.

У льохах ми ховали вино, харчі та інший припас: зброю,
свинець, порох і гроші.

Один такий льох був у мене поблизу Звенигородки, в так
званому Братерському лісі. Люди переказують, що цей льох

викопали гайдамаки 1768 року. Другий такий же льох — між Заславем і Острогом, теж, здається, гайдамацької роботи. А третій, найбільший, — коло Києва, за мурами Китаївської пустині¹¹ — теж у лісі. Це були величезні печери, викопані, здається, ще за часів Андрія Боголюбського¹². На горі, де викопано оті печери, знати й досі сліди земляних валів, може, огорожі його загороднього терема.

Отож у тих печерах бенкетував я з усім своїм товариством по кілька днів на очах Китаївського монастиря, а святі отці й гадки про те не мали.

Світив я в печерах білими восковими свічками, що їх тут же, в Китаївському монастирі, сукали для Києво-Печерської лаври. Застеляв я ті похмурі печери дорогими килимами, хустками та оксамитом. Гучно! весело було!

Інколи перелетиш думкою в той край, згадаєш колишне і наче помолодієш!

Господи, прости мої гріхи!

І оповідач побожно перехрестився.

Побенкетувавши кілька днів, я розпускав свою команду на всі вітри, призначаючи до кожного загону нового осавула або затверджуючи попереднього і наказуючи, щоб усі осавули називалися моїм ім'ям та прізвиськом. А сам я перебирався в мужичу чи панську одіжку й вирушав до Києва або до якого іншого міста.

Одне слово, я поведився, наче знаменитий Рінальдо Рінальдіні*.

Траплялося мені часто бувати на берегах Случі, неподалік од мого рідного села, та зайти в село я боявся. Мене не страшила зрада селян, я всіх їх поваділяв — кого грошима, кого натурою: волами, кіньми тощо. Ні, я не боявся їх, та мені страшно було зустріти Марисю або ж панну Магдалену.

Бувало, й цілу ніч просиджував я на березі моєї милої Случі, дивлячись, як гасли вогні в убогих мирних хатах багатьох моїх побратимів, покірних своїй долі. Бувало, плакав я і каюся, та я вже занадто далеко зайшов — щоб можна було вернутися назад без допомоги щирого друга. Я кілька разів намірявся провідати панну Магдалену. І щоразу передумував. Мені і соромно, і страшно було побачитися з нею! Так боїться диявол зустріти чистого янгола! В цей час я був наймізернішою, найбезталаннішою людиною!

Поблукавши коло села, полюбувавшись ясною водою Случі, я подавався в ліс, мов той вовк, боячись зустріти чо-

* Рінальдо Рінальдіні — легендарний розбійник, герой багатьох пригодницьких романів.

ловіка. В лісі я знаходив одну з своїх ватаг, розвішував на широкому гіллі столітнього дуба дорогі килими та оксамити і починав пити з своїм злочинним товариством.

Я думав затопити свою брудну совість у дорогому вині, та де там! Вона випливала з вина і, мов скажений кіт, вшвалася мені в серце!

В такі страшні хвилини ввижались мені, мов наяву, павна Магдалена й моя прекрасна, окрадена у шлюбі наречена. Вони ввижались мені, неначе два янголи, і розмовляли зомню так тихо, солодко і так приємно, що я отямлювався і ставав зовсім щасливою людиною.

Якось я наважився написати листа, і в листі своєму просив у них, щоб побачитися наодинці. Як місце побачення я визначив пусту хатку в саду в нашого титаря, що мав колись бути моїм весільним батьком.

Я поклав кинути своє прокляте ремесло і готовий був зробитися хоч і каторжником, аби тільки очистити свою брудну совість.

Я пильно крився з своїм наміром од товаришів, та й до чого довела б щирість? Хіба що до грубіянського глузування, а більше ні до чого!

Тремтячи, дожидав я дня, якого призначив для побачення з панною Магдаленою.

У той час вештався я з своїм малим загonom коло Луцька.

Якось із лісу помітили ми, що стовповим шляхом ко-тяться у кураві великий дорожній берлин.

Я скомандував своїм завзятцям: «З яру на долину!», себто вийти на шлях і спинити берлин. Сказано — зроблено. Берлин спинили. Він мені ще здаля видався по знаку, і поки я добіг до нього, щоб упевнитись, чи не помиляюсь я, чемодани від берлина вже поодрізали, а сам господар, голій, як мати породила, трусився за свою душу.

І кого ж я пізнав у тому голому чоловікові?

Свого найлютішого ворога! Розбещеного ласолоба, графа Болеслава.

Признатись, мені було і смішно, й боляче дивитися на нього. Він мене теж упізнав і затремтів усім тілом.

Я одвернувся від нього й наказав поприв'язувати чемодани до берлина, розв'язати й одягти графа та його камерди-нера-француза. І дав ще поштареві червінця на горілку та й пустив їх з богом, не знявши й волосини з них.

Граф з переляку не міг і слова вимовити, а француз, сівши на передку, ввічливо підняв капелюха й сказав: «Merci, monsieur»*.

* Спасибі, пане (франц.).

Після цієї пригоди мені здавалося, що я сміливо можу йти на побачення з панною Магдаленою. Я вже мріяв про її тиху, солодку мову, про її прекрасний милосердний погляд. Ввижалося мені, що я покаятний, німий, покірний трудівник де-небудь у глухому монастирі або на далекому засланні, і совість у мене вже чиста. Я був тоді щасливий!

Та божа воля була, щоб я й далі чинив мої злочинства.

Дорогою я зовсім занедужав. Товариші привезли мене на хутір, що в лісі коло Дубна, до старої знахарки, і там оставили. Стара годувала й лікувала мене, як уміла.

Отаманування своє я передав товаришеві, Прохорові Кичатому, чоловікові з великою силою і не розбійницьким серцем.

З жовтня місяця я пролежав до квітня майже не рухаючись; наприкінці квітня я міг уже звестися на ноги й перейти в другий куток хати.

На проводах я вже сидів під хатою і любувався тихою меланхолічною красою природи, що оживала.

Це був такий відлюдний хутір, що, здається, окрім моєї лікарки та її старого чоловіка, ніхто й гадки не мав, що є такий хутір.

З дозволу моєї лікарки я вже виходив мало не щодня з хати, щоб посидіти кілька годин на призьбі.

Сиджу, було, собі й люблюся невеличким прозорим ставком, завітчанним зеленим очеретом, і греблею, обсадженою з обох боків старими вербами, що попускали своє віття в прозору воду. А нижче греблі старий, як і його господар, млин на одне колесо з лотоками, що солодко дзюркочуть. На ставку плавають гуси й качки, кожна ніби подвоєна: одна головою вгору, а друга вниз; здалека здається, наче і у воді качка, і на воді качка. На березі, коло греблі, маленький човник, перекинутий догори дном, а на піддашні старого млина розвішані рибальські сіті. А кругом хутора — дубовий ліс непрохідний, тільки в одному місці є наче просіка, ніби зумисне прорубана, щоб доповнити пейзаж. І в цій просіці далеко на обрії синіють, мов величезні bastiони, одроги Карпатських гір.

Я оживав, дивлячись на цю чудову чарівницю природу.

Часом провідував мене Прохор Кичатий, завсіди привозив гостинця моїй лікарці, а мені всяких лакомин, казав мені, що товариство без мене нудиться, що заробітків ніяких нема, що він мало не попався до рук поліції в Кременці та що товариство жде мене, наче самого бога з неба.

Та в мене не те було на думці. Я думав, як би тільки зібратися на силі й податися прямо в Почаїв помолитися святій заступниці почаївській, потім пробратися на береги Случі та побачитися з панною Магдаленою, а тоді вже — куди бог поверне, тільки не до товариства.

Наприкінці травня я міг уже з патерицею рушити в дорогу.

Вбрався я в стару селянську одежу, взяв на плечі торбу, в руки патерицю і за давньою звичкою засунув у пазуху пістоль, подякував, чим міг, моїм добрим господарям, помолвився й вийшов з хати. Дід вивів мене на Кременецький шлях, і я, попрощавшись з старим ще раз, пішов шляхом на Кременець, думаючи спершу зайти в Почаїв, а потім уже йти на побачення до панни Магдалени.

Вертаючись з Почаєва, я завернув у Кременець подивитися на королеву Бону¹³ та на палати, або кляштор, що будували в той час під Кременецький лицей¹⁴.

Пером земля тобі, благородний Чацький¹⁵. Ти любив мир і просвіту! Ти любив людину так, як Христос заповідав нам любити її!

З Кременця пішов я через село Верби в Дубно, а з Дубна на Острог, Корець та Новоград-Волинський, на береги моєї рідної, моєї прекрасної Случі.

Тут я одпочив і другого дня надвечір був уже під нашим селом.

Думка була переночувати в діброві, а вранці вже подати звістку панні Магдалені, що я тут, — та як зробити це? У мене не було ні паперу, ні чорнила, ні пера.

Поміркувавши, я надумав іти у знайому корчму, щоб там написати записку й послати з нею жида до панни Магдалени; до того ж і голод змагав мене. Я пішов до корчми.

Жид і взнаки не давав, що пізнав мене. Я попросив чвертку горілки, шматок хліба й тараню. Погамувавши трохи голод, я попросив у жида клаптик паперу, перо й чорнила, написав записку й послав з нею жида на панський двір.

Дожидаючи відповіді, я приліг був на лаві й став уже дрімати.

Аж ось двері одчинилися, і в корчму вбіг граф з юрбою озброєних мужиків.

— Держить його! В'яжіть його! — кричав він.

Я скочив з лави, вийняв пістоль і, ні на кого не цілячись, спустив курок, граф повалився на долівку.

Прости мені, милосердий господи, сей гріх мій невольний! Я не хотів його смерті. Він був у мене в руках, і я одпустив його.

Сам сатана навів мою руку, і я став невольним душогубом.

По всьому краю мали мене за розбійника, та це була перша й остання жертва моїх рук. Це, звісно, не виправдує мене. Я все ж таки був розбійником, посягав на чуже добро.

Мужики, знаючи мене особисто й знаючи про мою розбійницьку славу, до якої долучалися чутки, буцім я характерник, не хотіли в'язати мене, та я кинув пістоль у голову жидові-зраднику і в супроводі мужиків пішов на панський двір.

У дворі вже мене, з наказу графині, зв'язали й замкнули в знайомий уже мені льох. Та тепер не дали мені ні хліба ні води, і панна Магдалена не прислалала мені ні чаю ні білого хліба, як це робила перше. «І вона! — так думав я тоді.— І вона, моя добра, моя єдина, і вона оддуралась мене!»

Я зв'язаний пролежав у льоху три доби. Це я знаю по тому, що тричі показувалося денне світло вгорі, в продуховині. Мені не давали ні хліба ні води, та мені й не треба було ні того, ні того. Мене годувало моє сердечне горе й поїли сльози, а мучила й терзала совість. Я відчув усі свої злочинства разом. Я був хижак, грабіжник та ще й душогубець! О, моє горе в ту безконечну тридобову ніч було незмірне! Усі мої злочинства ввижались мені так яскраво, так страшенно виразно, що я затуляв очі руками. Іноді, та й то ненадовго, картина перемінюлася. І мені ввижалося моє дитинство: пуста, ніч у полі, виття вовків, лановий, пан Кошулька і моя благородна панна Магдалена, а за нею, мов ясний божий янгол, прекрасна моя, непорочна Марися...

Боже мій! боже мій! Вскую мя еси оставил!

Картина перемінюлась. І я бачив ворога свого, що погубив мене. Круг мене все палало вогнем, і я скаженів: кричав, плакав і гриз кам'яну підлогу льоху. Муки мої були страшні, молитви і всякі інші добрі помисли покинули мене на поталу лютим демонам.

Напади сказу повторювалися зо мною щогодини. Якось я прийшов до пам'яті й відчув спрагу, підповз до дверей (ходити я не міг, бо руки й ноги в мене були зв'язані), став кричати, просити води. Ніхто не озивався на мій крик. Спрага мучила мене. Я рвонувся, і мотузки на руках піддалися. Я ще раз напружився, і мотузки відчутно послабшали. Сяк-так я визволив руки, а потім і ноги. Пройшовся поміцки по своїй темниці, й мені наче полегшало. Підходжу до продуховини, дивлюся, світла не видно: мабуть, ніч. Те-

пер усі сплять; невже ж і вартові мої поснули? Підходжу до дверей, стукаю, кличу, ніхто не озивається. За хвилину прислухаюся, чую надворі якусь метушню й гомін людей: мабуть, почули мене. Гукаю знову, ніхто не озивається, а гомін надворі все дужчає й дужчає. Оглядаюся, з продуховини пробивається в льох червоне світло, і чую голоси: «Пожежа! Пожежа!»

Тут я втратив усяку надію випросити води. Хто тепер мене почує? А справа мучить мене все дужче й дужче. Я спробував лизати вогні стіни, та мені не полегшало. Я знав, що в льоху є вино, та воно було за другими залізними дверима. Страждаючи, я вив, мов звір, мені ввижалося страхтлива голодна смерть. Слухаю, двері одчиняють і кличуть мене на ім'я. Я кинувся до дверей, двері розчинилися, і я побачив на порозі своїх товаришів. Першим моїм словом було: «Води!» Принесли мені води, я напився, оглядаюся круг себе, і страшно й вимовити, що я побачив.

Надворі, при світлі пожежі, співчасники мої ріжуть, і б'ють, і живцем у вогонь кидають нещасних графининих гостей.

О, лучче б на світ не родитися, як бути свідком і причиною такого страхіття!

Поки мене держали в льоху, селяни дали знати моєму товариству про те, що скоїлося. І воно прилетіло виручати.

Страшне було те виручання!

До графині на похорон сина зібралось багато гостей з дітьми й жінками. Та не судив йому господь лежати у землі — тіло його грішне згоріло вкупі з пишним катафалком.

Все вже було готове до похорону, вже ксьондзи почали панахиду правити, аж тут мої розбійники налетіли, мов ті шуліки, запалили чудові палати, і почалося душогубство.

А селяни збіглися надвір, неначе на яке кумедне видовище. Ніхто з них і пальцем не воружнув, тільки реготали, коли розбійники кидали з другого поверху гладкого пана чи павю. Жорстокі, безсердечні люди!

А хто ж зробив їх жорстокими? Хто зробив безсердечними? Ви самі, жорстокі, неситі пани!

А втім, селяни спасли панну Магдалену за її янгольську добрість і за те, що вона неділями ходила до нашої церкви. Спасли й мою сердешну Марисю, бо вона була не панна.

Я шукав їх у селі, мені хотілося ще хоч раз подивитися на них, бідолашних. Та селяни не показали мені їхнього захистку, боячись, щоб я не вбив зневолі злочинну Марисю.

Відолахи, вони не вірили, що я щирим серцем простив її. Так і не довелося мені тоді їх побачити.

При світлі пожежі товариші потягли мене з собою до тієї корчми, де я вперше зустрівся з розбійниками і де¹ вчинив душогубство!

Товариство напалося вина, запалило корчму, а жидо-зрадника кинули живцем у вогонь.

Ми пішли ночувати в діброву.

На диво собі, я не побачив у розбійників ніякої здоби-чі. Отже усе це було заповідію тільки для того, щоб визво-лити мене!

О бідна моя воле! Душогубством і пожежею тебе куп-лено!

Я не брав ніякої участі в ділах злочинного братства, я все нездужав, і незабаром знову до мене вернулася моя ко-лишня недуга; сталося це недалеко від моєї батьківщини, тож я й просив товаришів перенести мене в село й покласти в титаревій хатці, отій, що в садку, а там уже що бог дасть.

Довго вони не погоджувалися, боялись, що поліція на-скоче, та я запевнив їх, що мені буде безпечно. Я твердо знав, що титар не зрадить. А якби й зрадив, то я не бояв-ся ні правого суду, ні карі, бо я й без того карався щохви-лини. Мені страх як остогидло подібне до звірячого розбій-ницьке життя.

Вночі перенесли мене товариші до хатки в титаревому саду, як я сказав. Поклали мене в хатці й дали знати гос-подареві, що в нього є гість недужий.

Вранці прийшов до мене сам господар. Приніс мені во-ди, хліба й пареного молока з шавлією; співчутливо розпи-тав, що мені болять, і напоїв мене гарячим молоком. Потім приніс мені постелю і ввечері привів знахаря. Гарне, благо-родне лице знахаря, з білою широкою бородою, викликало в мене довіру, та ліки його все-таки не помогли.

Господар і знахар просиджували зо мною цілими днями, та жінок я не бачив у себе в хаті. Мабуть, розсудливий господар не сказав про мене своїй жінці, не покладаючись на жіночу здержаність.

Мені все гіршало й гіршало, так що я попросив покли-кати до мене попа.

Привели до мене вночі попа, і я пізнав отого самого от-ця Никифора, який колись обіцяв вивести мене в люди.

Він був уже сивий, та ще бацьорий дідуган. Здивувався простодушний старий, коли я нагадав йому про того бідо-лашного Кирилка-сироту, якого він узяв колись давно в убогої вдови Дорошихи.

Після сповіді й причастя я відчув, що мені покращало.

Святе, велике діло релігія для чоловіка, а тим паче для такого, як я, грішника!

Що не день мені легшало.

Добрий мій господар хоч як намагався приховати, що я перебуваю в його хаті, одначе ж тайна вишлюла.

Пізно ввечері я сидів коло вікна й слухав, як співав соловейко в саду, і вдихав у себе пахощі черешневого та вишневого цвіту.

За деревами, як мені здалося, мигнуло щось чорне; див-люся пильніше — людська постать тихо підходить до ха-ти. Ближче — бачу, жінка в чорному вбранні, тільки не се-лянського крою. Підходить до самого вікна, і кого ж я впізнав? Мою єдину, мою незабутню панну Магдалену.

Вона ввійшла тихенько в хату.

Ми обнялись, поцілувалися і довго держали одне одно-го за руки, не промовляючи ні слова.

Потім, наче сестра, наче найніжніша коханка, вона об-няла мене своїми руками. І гірко-гірко заридала.

Недовго ми бачилися, бо я був ще кволий. Вона це зро-зуміла й незабаром попрощалася зо мною, обіцяючи прові-дати мене другого дня.

Вона ради моєї безталанної Марисі зосталася з нею жи-ти в селі, бо Марисі, як кріпачці, не можна було йти з нею в монастир. Випадково довідалася вона, що я перебуваю в титаря. Вона шукала для себе квартири на селі, і порадила дякониха їй титареву хатину в садку, як найзатишніше й дешеве пристановище.

Вдень вона прийшла подивитися на ту хатину. Господарі мої були в полі на роботі, а то б вони не пустили її в сад.

Я в той час спав, коли вона приходила в хатину. Вона бачила мене сонного, пізнала й не збудила, а прийшла ввечері.

Ми бачилися з нею щодня, коли мої господарі йшли в поле на роботу. І, боже мій, про що ми тільки з нею не пе-ребалакали! Які високі, благородні думки й почуття вона сповідала мені!

Вона розказала мені, як, одержавши мого листа, в яко-му я просив її побачитися зо мною, щовечора приходила ці-ле літо й осінь в цю саму хатину й дожидала мене іноді до самого світу. І які чисті, християнські заходи в той час вона вигадувала, щоб повернути мене на добру путь.

Ми сповідалися одне одному, балакали про все, що було близьке, сердечне, та про Марисю не сказали ні слова. Пан-на Магдалена наче боялася згадати мені про Марисю, а я теж боявся почути її ім'я з непорочних уст панни Магда-лени.

А Марися моя безталанна приходила щоразу з панною

Магдаленою і зоставалася в саду, не насмілюючись зайти до мене в хату.

Якось я набрався духу і спитав:

— А як моя бідолашна Марися? Чи жива вона?

— Жива. Та не скажу, що здорова, — одповіла панна Магдалена.

— А що ж з нею? — спитав я, тремтячи.

— Вона нездужає! Недуга серця в неї!

— Чи можна мені з нею побачитися? Приведіть її до мене, нехай я хоч гляну на неї.

Панна Магдалена вийшла з хати й за хвилину вернулася, ведучи за собою Марисю.

Я не впізнав її, так вона страшенно перемінилася. Бліда, змарніла, в очах якийсь блиск пропасниці.

Довго вона стояла, мов скам'яніла, нарешті ледве чутно промовила:

— Прости!.. Прости мене!

І, ридючи, впала мені в ноги.

Я був занадто зворушений і не міг промовити й слова до неї.

Мовчазне побачення наше незабаром скінчилося. Панна Магдалена вивела її ледве живу з хати. І я не смів спиняти їх. Панна Магдалена мала надо мною безмежну моральну владу, і я скорився їй, мов дитина матері.

Марися вкупі з панною Магдаленою провідували мене щодня, і якось Марися розказала мені свою сумну історію, починаючи з того дня, як я поїхав до Одеси продавати пшеницю.

Не переказую я тобі, друже мій, цієї тяжкої повісті, бо вона огидливо паскудна й, на лихо, занадто звичайна на нашій бідній батьківщині!

Вона, безталанна, була матір'ю і в злиднях ростила свого бідолашного сина. Покійна графиня не хотіла нічим помогти злиденній матері свого онука, боячись фальшивого сорому.

Бідні ви, дрібнодухі графині!

Що не день мені кращало; а ми поклали собі, що як тільки можна буде мені ходити, то я піду не в далекий глухий монастир, як то я перше думав, а в Житомир, явлюсь до губернатора, розповім йому про всі свої злочинства і покладусь на ласку божу та на правий суд людський.

Так я і зробив.

Уночі, попрощавшись з моїм тихим і гостинним господарем, я вийшов з села, так що ніхто й не помітив мене.

У лісі, на березі Случі, мене дожидала панна Магдалена з Марисею, — так ми ще вдень умовилися.

ВАРНАК

¹ *Солляка Защита* — інакше Ілецька Защита — місто, центр солянних промислів в колишній Оренбурзькій губернії.

² *Мойсей-боговидець* — відома статуя Мікеланджело (див. прим. 29 до повісті «Музійка»).

³ *Гомерівський Нестор* — один з героїв «Іліади» Гомера, красномовний і мудрий старик.

⁴ *Четві Міней* — буквальні: щомісячна чиганка — збірка життєписів християнських святих.

⁵ *Розумовський* — Кирило Розумовський, останній гетьман Лівобережної України (1750—1764).

⁶ *Дантієрі Доменіко* (1581—1641) — італійський художник.
⁷ *Боккаччо*, *Аріосто*, *Тассо* — італійські письменники епохи Відродження. Джованні Боккаччо (1313—1375) — автор збірки новел «Декамерон»; Лудовіко Аріосто (1474—1533) — автор поеми «Незавоюваний Роланд»; Торквато Тассо (1544—1595) — автор героїчної поеми «Визволений Єрусалим».

⁸ «*Божественна комедія*» — твір видатного італійського поета Данте Аліг'єрі (1265—1321).

⁹ *Бетховен* — Людвіг ван Бетховен (1770—1827) — великий німецький композитор.

¹⁰ *Баян Йоганн-Себастьян* (1685—1750) — німецький композитор і органіст.

¹¹ *Київська пустинь* — монастир під Києвом.

¹² *Боголюбський Андрій* — в 1155—1156 рр. був князем у Вишгороді (під Києвом), потім — князем володимиро-суздальським.

¹³ *Кременець*, *королева Бона*. — Кременець — місто на Волині, яке до 1509 р. було в складі Литовської держави і деякий час перебувало у володінні королеви Бони, дружини короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I.

¹⁴ *Кременецький ліцей* — загальноосвітній навчальний заклад, заснований в 1819 р.; після придушення польського повстання 1831 р. був ліквідований царським урядом.

¹⁵ *Благородний Чацький* — Чацький Тадеуш (1765—1813) — польський історик і громадський діяч, був інспектором училищ в колишніх Волинській, Подільській та Київській губерніях.

¹⁶ *1845 року, Київ*. — Насправді повість написана в Новопетровському укріпленні близько 1852 р.